

A TANULÓK TANULMÁNYI EREDMÉNYESSÉGÉNEK TERÜLETI ÖSSZEFÜGGÉSEI

Reisz Terézia

Pécsi Tudományegyetem, Tanárképző Intézet

Problémaháttér

A makrofolyamatokat feltáró oktatásszociológiai kutatások jóvoltából az iskolázottság és a társadalmi mobilitás területi aspektusaira vonatkozóan bőséges adat áll rendelkezésre (Gaszó, 1976, 1988, 1997; Andor és Liskó, 1999; Nemes és Nagy, 1986). A halmozódó területi különbségek (Enyedi, 1993) mögött meghúzódó társadalmi hátrányok – a népesség társadalmi összetétele és iskolázottsága, jövedelmi viszonyai, lakáskörülményei, munkaerőpiaci pozíciója terén – az egyén szociokulturális helyzetében, az életvezetési stílusokban, az eltérő habitusokban is megnyilvánulnak. A társadalmi esélyegyenlőtlenség újratermelődését azonban nem magyarázhatjuk csupán az egyéni életpályák individuális okaival. Keveset tudunk arról, hogy melyek azok a területi jellemzők, mikrotársadalmi, gazdasági összefüggések, iskolai alapellátási tényezők, amelyek növelik vagy gátolják az iskolai tudás elsajátításának hatékonyságát, a tanulók tanulmányi eredményességét.

Több évtizedes múltra tekintenek vissza a hazai Monitor és nemzetközi IEA kutatásoknak az iskolai tanulói teljesítményt elemző vizsgálatai. A tanulók iskolai tudására vonatkozó mérések eredményeiből jelentős adatbankok alakultak ki, amelyek alkalmasak a hazai iskolarendszer hatékonyságának nemzetközi összehasonlítására.

A tanulói teljesítmények változásaiból tükröződő tendenciák arra utalnak, hogy iskolatípusonként, településtípusonként és a tanulói életkor előrehaladtával a teljesítménykülönbségek egyre növekednek. „Az is elgondolkodtató, hogy az egyéb városok, amelyeknek diákjai nem is olyan régen még az átlag fölött teljesítettek, mára az átlag alá szorultak. Vagyis miközben a fővárosi tanulók az átlaghoz viszonyítva jelentősen, a megyeszékhelyek tanulói szerény mértékben javították eredményeiket, addig az egyéb városok és a községek tanulóinak teljesítménye az átlaghoz viszonyítva felmérésről felmérésre romlott” (Vári, 1999. 46. o.).

Kutatási hipotézisünk szerint az iskolai tudás mértékét befolyásoló komponensek között – az egyéni adottságokon, a családból hozott szociokulturális értékeken túl – jelentős szerepe van a települési, lakóhelyi környezetnek, így az iskolai alapellátásnak is.

Az iskolai tudás fejlesztése több tényezőtől tevődik össze. Célja az, hogy a képzésben részt vevő egyén az elsajátított készségek és képességek beruházásával gyarapítsa személyiségét, növelje gazdasági, munkaerőpiaci pozícióját és társadalmi hasznosságát. Az emberi tőkeberuházás egyik formája a tanulás, amely formális és oktatási intézményektől független szervezeti keretek között zajlik. Az iskolai tudás mértékét az oktatás során realizálódó hozzáadott érték határozza meg. A gazdasági, társadalmi szerepek reprodukciója összefüggésben áll az anyagi, szociális, kulturális tőkeráfordítással, amelyet a képzés során individuumként vagy intézményes formában mozgósítunk (Coleman, 2001. 99–129. o.).

Az intézményrendszerű tőkebefektetés esélyeit befolyásolja az az oktatáspolitikai kontextus, amely a képzés fiskális, infrastrukturális, humán erőforrás és pénzügyi eszközfeltételeit alakítja.

Az iskolai tudástermelés folyamatait a regionális és helyi oktatáspolitikai hatásokon túl a területi környezeti sajátosságok is jelentősen formálják. A tőkebefektetés térségi környezetén azokat a települési adottságokat értjük, amelyek a lakóhely nagyságához, településtípusához, a népesség iskolázottságához, népességmozgalmi és munkaerőpiaci aktivitásához, a kommunális és intézményi alapellátásához kötődnek. Ide sorolhatók továbbá azok az infrastrukturális-, pénzügyi- és humán erőforrás potenciálak, amelyek adott település pedagógus-ellátottságát, és a képzettségük minőségi összetételét befolyásolják.

A kérdés az, hogy a tőkefajták és az erőforrások társadalmi, térségi elosztása miként befolyásolja az iskola, és ezáltal a tanulók iskolai teljesítményének alakulását. További kérdés az is, hogy a különféle erőforrások regionális elosztása, a településfejlesztésbe ágyazott helyi oktatáspolitikai miként segítheti a tartósan egyenlőtlen anyagi, kulturális és szociális javakkal rendelkező társadalmi csoportok képzését, versenyképességének növelését a tudásiparban.

E tanulmányban azokat a szempontokat elemezzük, amelyek a hozzáadott érték képződésének társadalmi, területi-környezeti sajátosságaira világítanak rá. Olyan eljárásokkal vizsgáltuk az iskola szociális, gazdasági környezetét, amelyek az iskola pedagógiai hatékonyságának értékelésében a regionális szempontokra összpontosítanak.

A mérési eljárás ismertetése

1999-ben a JPTE Tanárképző Intézetének kutatócsoportja iskolatípusokra és településtípusokra reprezentatív mintán iskolai tudásvizsgálatot végzett. Baranya megye 48 általános iskoláját tartalmazó mintából kiválasztott 19 iskolát jelentő részmintán 1168 családból 521 fő hetedik osztályos gyermek megkérdezésével végeztem elemzést (lásd Balázs, Kocsis, Reisz és Vágó, 2001; Balázs, 2000; Géczy, 2001; Kocsis, 2000a, 2000b; Reisz, 2000a, 2000b; Takács, 2000a, 2000b).

Az igazgatóktól és a családoktól kérdőívek segítségével nyert adatokat kiegészítettük a KSH Baranya megyei területi statisztikai, népességmozgalmi, gazdasági, munkaerőpiaci, oktatási adataival.

A tanulók iskolai teljesítményét két indexszel mértük. A hagyományos ötfokú iskolai érdemjegyen kívül a tanulói teljesítmények kumulált változóját nyolc tantárgyi és hat gondolkodási teszt összesített eredményei alkották. A tesztek egy részét magunk fejlesztettük ki. Alkalmaztuk még a JATE Csongrád megyei (szegedi) kutatásában is használt mérőlapok egy csoportját (Csapó, 1998). A családszociológiai és igazgatói kérdőíves mérőeszközöket kutatócsoportunk dolgozta ki.

A családi kérdőívekkel rögzített információkat 711 változóval jellemeztük. A szülőtől nyert adatok kérdéskörei a tanuló és szülei iskolai útjára, további tanulási aspirációjukra, a szülők gazdasági aktivitására, foglalkozására, munkahelyi sajátosságaira irányultak. Kérdéseink középpontjában a családok szociokulturális hátterének feltárása állt. Mértük a család kulturális eszközellátottságát, olvasási-, művelődési- és szabadidős szokásait. Feltártuk az iskolások lakáskörülményeit, szociális, egészségügyi, jövedelmi és vagyoni helyzetét.

Az igazgatókkal felvett adatlapok témaköreit 94 változó tartalmazza. Az intézményi alapellátás körében tájékozódunk az iskola telephelyéről, fenntartójáról, társulási státuszáról, gazdálkodási formájáról. Az iskola működési feltételeire vonatkozóan az infrastrukturális-, taneszköz-, tankönyvellátottságra, a finanszírozás saját és külső forrásaira, az egy tanulóra jutó fajlagos költségráfordítás adataira kérdeztünk rá. Rögzítettük az iskola profilját, tagozatát, szakköreit, a pedagógiai programok és speciális tevékenységek – mint tehetséggondozás, felzárkóztatás, pedagógiai innováció, tanulmányi versenyek, nyelvvizsgák – sajátosságait. A tanulói beiskolázási- és továbbtanulási létszámváltozás nyomon követésén túl a pedagógusok rekrutációjára vonatkozó adatokat is összegyűjtöttük (a tanári kar nemenkénti, kor- és kvalifikációs összetétele, továbbképzésben, fejlődésben való részvétele).

Az iskola- és a tanuló lakóhelyi környezetét feltáró fontosabb települési változócsoporthoz tartoznak a népességmozgalmi adatok (odavándorlás, elvándorlás, élve születés, halálozás); a gazdasági aktivitás (felnőtt népesség aktív és inaktív aránya, munkanélküliek aránya); a népesség iskolázottságának a megyei átlaghoz viszonyított mutatója, a településre jellemző visszaforgatott SZJA arány, a közoktatásra fordított költséghányad változásának indexei voltak.

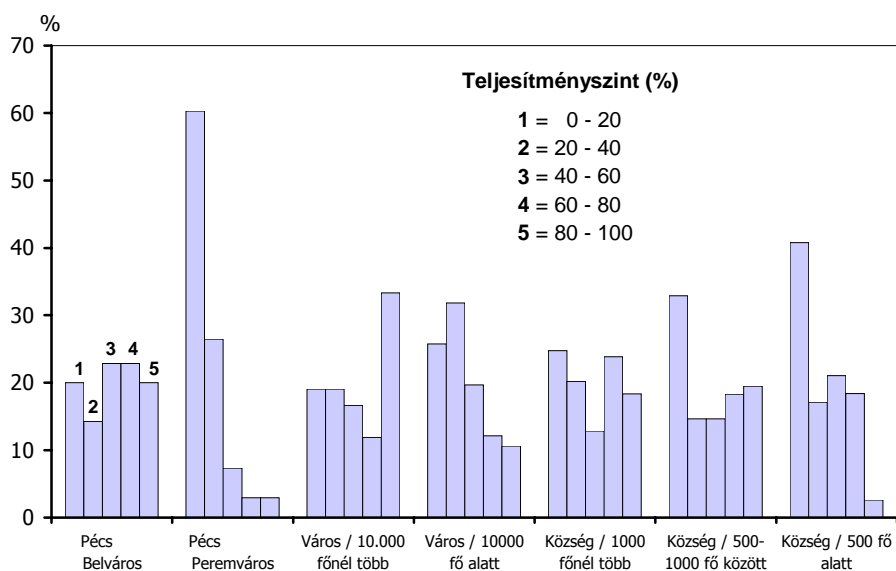
Az 1985–2001 éves időtartamra vonatkozó oktatás- és területi statisztikai adatbankok primer adataiból olyan aggregált változókat készítettünk, amelyekkel a települési jelzőszámok módosulását tizenhat év távlatára nyomon követhetjük.

A hagyományos települési jellemzők szerinti vizsgálat módszertani kérdése

A tanulók év végi tanulmányi eredményeinek (1. táblázat), és iskolai teszteredményeinek (1. ábra) vizsgálatakor – első megközelítésre – hagyományos településszociológiai eljárásokat alkalmaztunk. Az iskolai tudás két változójának településtípusonkénti elemzése során azt tapasztaltuk, hogy sem a települések nagysága, sem a települések típusa mentén nem rajzolódik ki lényeges eltérés a magas és alacsony iskolai teljesítmények között.

1. táblázat. A tanulók lakóhelyének településtípusa és év végi eredményük megoszlása (fő)

Településtípus	Nincs adat	Elég-telen	Elég-séges	Közepes	Jó	Jeles	Együtt
Megyei jogú város	7	2	4	35	42	10	100
Város (10000 fő és több)	13		6	16	30	19	84
Város (9999 fő és kevesebb)	4		6	14	29	18	71
Község (2000 fő és felette)	1	2		6	14	9	32
Község (1999 fő és kevesebb)	8	2	18	72	89	45	234
Összesen	33	6	34	143	204	101	521

1. ábra

Az iskolai teszt teljesítmények megoszlása a tanulók lakóhelyének településtípusa szerint (fő)

Az egyes településtípusok és az iskolai eredmények korrelációja ($r=0,225$) elhanyagolhatóan alacsony, szignifikanciája 0,482 értékkel nem mutat kapcsolatot a változók között. A községekben ugyanúgy megtalálhatók a magasabb tanulmányi eredményeket elért tanulók, mint Pécsen, vagy a kisebb baranyai városokban. A település nagysága és a településtípusokat jelző hagyományos kategória-rendszer tehát önmagában nem magyarázza az oktatás hatékonyságában meglévő különbségeket, és a tanulók iskolai tudása mögött rejlő eltéréseket. A tanulói teljesítmények településtípusonkénti alakulásából jól látható, hogy az iskolai teljesítményekben nem tükröződik a településlejtő.

A probléma megoldásában a hagyományos módszertani megközelítések nem bizonyulnak kielégítőnek. Tekintettel arra, hogy a települési-, térségi rendszerben egyszerre több gazdasági, társadalmi, kulturális környezeti tényező is ötvöződik (Nemes-Nagy, 1987), nem hagyható figyelmen kívül az említett regionális összetevők együttes hatásának elemzése.

A tanulói teljesítmények és a települési jellemzők összefüggésében felvetődött az a módszertani kérdés is, hogy az iskola településének helye, avagy a tanuló lakóhelyi környezete hat-e a tanulási esélyekre és eredményekre.

A mintánkban szereplő gyerekek meghatározó többsége (65,9%) naponta bejár aprófalvas lakóhelyéről a szomszédos vagy messzebbre eső település iskolájába. A távolabbi település iskolája jobbára nagyobb lélekszámú községben vagy városban működik. Bizonyításra nem szoruló szociológiai tény, hogy a mikro-társadalmi, kulturális hatások erőteljesebben érvényesülnek a lakóhelyen, ahol a tanuló családjával együtt él, mint az iskola településén. Kutatásunk szerint a tanulók lakóhelyének településével a háttérváltozók erős korrelációt mutatnak (3. táblázat), ezért vizsgálatunkban a továbbiakban a tanuló lakóhelyére vonatkozó település-szociológiai adatokat vesszük alapul.

A tanulói teljesítmények komplex, többváltozós elemzése

A népességet, így az iskoláskorú népességet közoktatási szolgáltatásokkal ellátó intézmények térbeli elhelyezkedését számtalan szociológiai, munkaerőpiaci, szubkulturális tényező határozza meg. Feltételezhető, hogy az iskolai tanulás eredményességére több, a települések adottságaival összefüggő körülmény hat. A változók egymást átszövő komplex viszonyrendszeréből következik, hogy kutatásunk nem nélkülözheti az együttes hatások mérését. Megvizsgáltuk, hogy melyek azok a szempontok, amelyek a tanulók lakóhelyi települési sajátosságával és az iskolai teljesítményekkel szoros kapcsolatban vannak.

A kérdőívek, valamint a demográfiai-, területi-, oktatási, gazdaságstatisztikai adatokból 55 olyan változót szűrtünk le, amelyeknek korrelációs együtthatói 0,510 fölötti értékkel erősebb kapcsolatot jeleztek a változók között. A magyarázó tényezőket többdimenziós változók rendszereként értelmeztük.

2. táblázat. Az oktatás eredményességét befolyásoló fő tényezők. A teszteredményekkel $r=0,510$ értéknél nagyobb korrelációs együtthatóval rendelkező változók

Változó tartalmának megnevezése
Van-e általános iskola a településen?
Van-e a településen középiskola?
Az intézményrendszer minősítése.
Az intézményhálózat fejlettsége.
A tanuló lakhelyének lélekszáma.
Az iskola települése 7 fokú skálán.
A tanuló lakóhelyének települése 7 fokú skálán.

2. táblázat folytatása

<i>Változó tartalmának megnevezése</i>
A tanuló településének 1988-2000-ig tartó népességvándorlási egyenlege.
A tanuló lakóhelyének iskolázottsági mutatója.
A népesség iskolázottságának a megyei átlaghoz viszonyított szintje.
A munkanélküliek és aktív keresők aránya.
A munkanélkülieknek a munkavállalókhoz viszonyított aránya.
A munkanélkülieknek az összlakossághoz viszonyított aránya.
A munkanélküliek arányának változása a munkavállalókhoz képest.
Innovatív pedagógusok aránya.
Az iskola éves költségvetése 98-99-ben.
Egy tanulóra jutó éves ráfordítás mértéke.
Van-e iskolai társulás?
Az iskolák státusza.
Az iskola fenntartója.
Iskolaépület állagának minősége.
Az egy pedagógusra jutó tanulók aránya.
A szaktantermi ellátottság színvonala.
Az oktatási segédeszközök ellátottsági szintje.
A könyvvállomány nagysága az iskolai könyvtárban.
A taneszköz-ellátottság szintje.
A szakkör-ellátottság szintje.
A megszűnt szakkörök számának mértéke.
Kétnyelvű oktatás léte.
Nyelvoktató, kisebbségi oktatás léte.
Cigány felzárkóztató oktatás léte.
Kisebbségi tehetségfejlesztő oktatás.
A hátrányos helyzetű tanulók aránya az iskolában.
Tanulási nehézséggel küszködő gyerekek aránya.
A lemaradó, hátrányos helyzetű tanulók aránya.
A korrepetálások számának aránya.
Továbbtanulók aránya.
Tanulmányi versenyben résztvevők aránya.
A tehetséggondozásban résztvevők számának átlagtól való eltérése.
A középfokú nyelvvizsgát tett tanulók aránya.
Az összes teszt értékének az átlagtól való eltérése.
A tanulmányi eredmények átlagtól való eltérése.
A családban részesült-e valaki segélyben?
A család olvasottsági szintje.

2. táblázat folytatása

<i>Változó tartalmának megnevezése</i>
Az apa legmagasabb iskolai végzettsége.
Az anya legmagasabb iskolai végzettsége.
8 osztályt nem végzett szülők aránya.
Összes kulturális eszköz aránya a családban.
Elvált szülők aránya.
Komoly anyagi gondokkal küzdő gyerekek aránya.
A család anyagi helyzete a gyermek megszületésekor.
Társulási státusz.
A megyei átlaghoz képest az élve születők és az elhalálozók aránya.
A megyei átlaghoz képest a tizennyolc év alattiak aránya a 0 év felettiekhez képest.
A településre visszaforgatott SZJA.

A jelentős (0,510–0,999) korrelációs együtthatóval rendelkező adatainkat többváltozós elemzésnek vetettük alá. A faktoranalízissel vizsgált változók 98,2%-ára vonhattunk le következtetéseket (3. táblázat). A főkomponens-elemzés eredményeképpen hét – magas faktorsúlyú – markáns csoportot különítettünk el. A faktorcsoportok a vizsgálat jelenségek közötti kapcsolatok szorossága mentén alakultak ki. Az erős korrelációs kapcsolatot jelző változók az iskola működésére, a család szociokulturális hatásaira, a tanulók tanulmányi teljesítményére valamint a lakóhely településére vonatkozó adatok összefüggésére irányítják figyelmünket.

Az egyes faktorokkal megközelítő pontossággal körvonalazhatók az iskolai teljesítményt befolyásoló regionális, társadalmi, gazdasági, oktatásszociológiai, oktatáspolitikai összefüggések.

Az iskola működése szempontjából meghatározók a fenntartói körre, az iskola épületének infrastrukturális állapotára vonatkozó változók (0,813 faktorsúly). A legerőteljesebb kapcsolatok – és egyben hangsúlyos magyarázó erővel rendelkező változók (0,949 faktorsúllyal) – az iskola pénzügyi erőforrásait, az iskola költségvetését és az egy tanulóra jutó ráfordításokat (–0,813) tartalmazó indexek. Hasonlóan fajsúlyosak azok a mutatók, amelyek a települések közoktatási intézményi ellátottságának, a szaktantermi és taneszköz ellátottságának színvonalát jelzik.

Az iskola településtípusának magas faktorsúlya mögött a területi oktatáspolitikai és finanszírozási elvek gyakorlati konzekvenciái húzódnak meg. A kedvező iskolaműködtetés alapvető feltétele a megbízható, tőkeerős fenntartói kapcsolat, a fejkvótát és kiegészítő támogatási formákat nyújtó magas tanulói létszám. A nagyobb lélekszámú községek nemcsak az iskoláskorú gyereklétszámok, hanem a társulási formák kiépítésével is jelentős anyagi és humán erőforrást vonzanak a jó adottságú településeken. A kvalifikált pedagógusokat foglalkoztató iskolák speciális képzési formákkal, tagozatos képzési irányokkal (mint művészeti nevelés, kisebbségi oktatás stb.) kiegészítő többletforrásokat biztosítanak. Az úgynevezett kisiskolák a jelenlegi működési rendszerben elesnek ezektől a támogatási lehetőségektől.

3. táblázat. Az oktatás eredményességét befolyásoló faktorok rotált komponensmátrixa

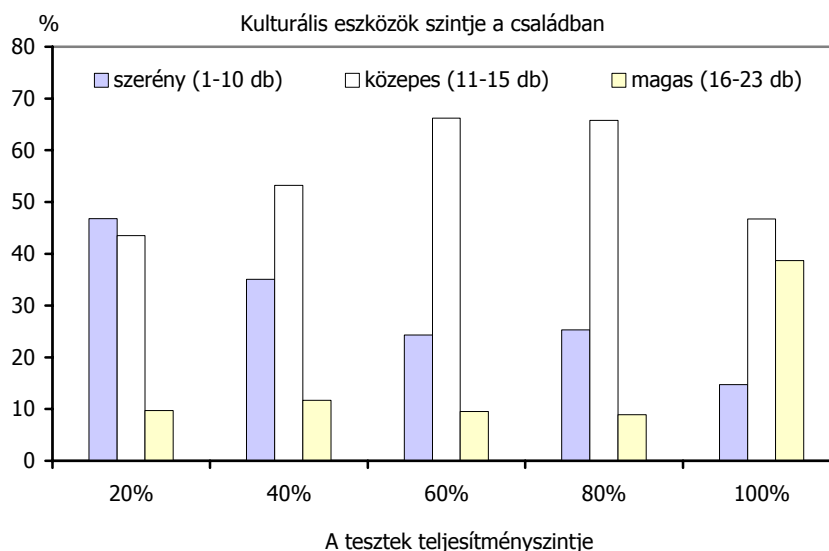
Változó tartalmának megnevezése	Komponens						
	1	2	3	4	5	6	7
Lemaradó, hátrányos helyzetű százalék.	-0,95	0,14	0,26	-0,08	-0,08	0,01	0,05
Az intézményrendszer minősítése.	0,95	-0,14	-0,26	0,08	0,08	-0,01	-0,05
Tanulmányi versenyben résztvevők aránya.	0,95	-0,14	-0,26	0,08	0,08	-0,01	-0,05
Az iskola éves költségvetése 98-99-ben.	0,95	-0,14	-0,26	0,08	0,08	-0,01	-0,05
A taneszköz-ellátottság szintje.	0,93	0,24	-0,26	0,05	0,07	-0,03	-0,03
A szaktantermi ellátottság színvonala.	0,82	-0,08	0,53	0,17	0,04	0,04	-0,05
Egy tanulóra jutó éves ráfordítás mértéke.	-0,81	-0,53	0,22	-0,02	-0,06	0,04	0,01
Az iskola fenntartója.	-0,81	-0,53	0,22	-0,02	-0,06	0,04	0,01
Az iskola településének 7 fokú skálája.	-0,81	-0,53	0,22	-0,02	-0,06	0,04	0,01
Iskolaépület állagának minősége.	0,81	0,53	-0,22	0,02	0,06	-0,04	-0,01
Az anya legmagasabb iskolai végzettsége.	0,68	0,39	-0,12	-0,25	0,29	-0,27	0,35
A középfokú nyelvvizsgát tett tanulók aránya.	0,02	1,00	0,00	0,08	0,01	0,04	-0,05
A család olvasottsági szintje.	-0,02	1,00	0,00	-0,08	-0,01	-0,04	0,05
Az odavándorlók és az elvándorlók a megyei átlagához képest.	-0,02	1,00	0,00	-0,08	-0,01	-0,04	0,05
A kétnyelvű oktatás léte.	-0,02	1,00	0,00	-0,08	-0,01	-0,04	0,05
Van-e általános iskola a településen?	-0,02	1,00	0,00	-0,08	-0,01	-0,04	0,05
Tanulói teszteredmények.	0,01	-0,98	0,08	0,09	0,00	0,03	-0,12
Tanulási nehézséggel küszködő gyerekek aránya.	-0,60	-0,69	-0,40	-0,07	-0,02	0,00	0,00
Komoly anyagi gondokkal küzdő gyerekek aránya.	-0,32	-0,67	0,66	0,10	-0,04	0,08	-0,03
Az egy pedagógusra jutó tanulók aránya.	0,32	0,67	-0,66	-0,10	0,04	-0,08	0,03
A korrepetálások számának aránya.	0,32	0,67	-0,66	-0,10	0,04	-0,08	0,03
Nyelvoktató kisebbségi oktatás léte.	0,32	0,67	-0,66	-0,10	0,04	-0,08	0,03
A tehetséggondozásban résztvevők számának átlagtól való eltérése.	-0,45	0,11	0,88	0,06	-0,07	0,06	0,01
A családban részesült-e valaki segélybe?	-0,45	0,11	-0,88	0,06	-0,07	0,06	0,01
Nyolc osztályt nem végzett szülők aránya.	-0,45	0,11	-0,88	0,06	-0,07	0,06	0,01
A szakkör-ellátottság szintje.	0,41	0,37	-0,82	-0,10	0,06	-0,08	0,01
Az összes teszt értéke.	0,14	0,51	0,55	-0,32	0,25	0,05	-0,38
A településre visszaforgatott SZJA.	-0,21	0,15	-0,30	0,87	-0,14	-0,08	-0,14
A tanuló lakhelyének lélekszáma.	0,27	0,14	-0,10	0,78	-0,23	0,43	0,21
A tanuló lakóhelyének települése 7 fokú skálán.	-0,05	-0,23	0,33	0,77	0,39	0,17	-0,21
A tanuló lakóhelyének iskolázottsági mutatója.	0,40	-0,11	0,40	0,66	0,17	-0,39	-0,21
A munkanélküliek arányának változása a munkavállalókhöz képest.	0,18	0,20	-0,09	0,22	0,92	0,15	0,03
A munkanélkülieknek a munkavállalókhöz viszonyított aránya.	0,18	0,20	-0,09	0,22	0,92	0,15	0,03
A munkanélküliek arányának változása a munkavállalókhöz képest.	0,17	-0,48	-0,08	0,24	0,81	0,16	0,00
Társulási státusz.	0,36	-0,09	0,28	-0,10	0,04	0,83	0,24
A megyei átlaghoz képest a tizennyolc év alattiak aránya a felnőtt népességhez képest.	0,39	0,19	-0,05	0,00	-0,36	-0,79	0,20
A tanuló települése népességvándorlási egyenlege.	0,39	0,19	-0,05	0,00	-0,36	-0,79	0,20

3. táblázat folytatása

Változó tartalmának megnevezése	Komponens						
	1	2	3	4	5	6	7
Az apa legmagasabb iskolai végzettsége.	0,05	0,38	-0,50	-0,08	0,27	0,10	0,68
A megyei átlaghoz képest az élve születők és az elhalálozók aránya.	0,37	-0,28	-0,11	0,22	0,51	-0,01	-0,64
A család anyagi helyzete a gyermek megszületésekor.	0,18	0,26	-0,19	0,48	0,11	0,43	-0,57
A népesség iskolázottságának a megyei átlaghoz viszonyított szintje.	-0,08	0,21	0,55	0,33	0,20	-0,07	0,55

Az iskolai tudás szociokulturális háttérének összefüggéseiről korábbi közleményekben már számot adtunk (Reisz, 2000a). A többváltozós elemzések e helyütt is megerősítették fontosabb megállapításainkat. A családok szociokulturális sajátosságai hangsúlyosan tükröződnek a szülők iskolázottságában és a gyerekeket otthon körülvevő kulturális eszközök ellátottsági mutatóiban (2. ábra). Még mindig meghatározó a könyv jelenléte illetve hiánya az otthoni környezetben a tanulók kulturális beállítódásának alakításában. A család olvasási szokásai (0,99) igen erős kulturális mintával szolgálnak a tanulók művelődési szokásaiban és iskolai teljesítményeiben.

A családban beszélt idegen nyelvek és kommunikációs formák (mint például a számítógép használatához kötődő tanulás) erősítik a magas iskolai tanulmányi teljesítményeket. A jó eszközellátottságú, színvonalas nyelvi képzést nyújtó iskolák sikeresen készítik fel diákjaikat a középfokú tanulmányokra és az idegen nyelvi tudást igénylő versenyszférára (középfokú nyelvvizsgát biztosító iskolák faktorsúlya: 0,99).

2. ábra

A tanulói teljesítményeknek a család kulturális eszközellátottsága szerinti megoszlása

A településjellemezők között (a megyei átlaghoz viszonyított) oda- és elvándorlók indexe (0,99) szorosan összefügg az adott település népességének számával, valamint az az intézményi alapellátási mutatóval, hogy rendelkezik-e a település iskolával vagy sem (0,99). A jelenlegi önkormányzati finanszírozási és területfejlesztési rendszerben a lakóhely népességének száma meghatározó tényező. A normatív támogatási rendszer logikája a nagyobb népességű településeket – a fajlagos ellátási mutatók vonatkozásában – előnybe részesíti. További kutatások tárgya lehet annak vizsgálata, hogy az iskolával rendelkező és az intézményt nélkülöző települések tőkeereje, munkaerőpiaci kínálata, iskolázottsága, korösszetétele mely feltételek mellett képes népessége életminősége növelésére. E tekintetben a faktoranalízis kiemeli a települési önkormányzati feladatok ellátását biztosító forrás, a visszaforgatott SZJA mértékének jelentőségét (0,87).

Az elnéptelenedő települések intézményfejlesztési lehetőségeit illetően a negatív korrelációs (-0,64) kapcsolatok jelzésértékűek. A baranyai települések a kedvezőtlen iskolázottság, munkaerőpiaci és lakáshelyzet miatt negatív népességvándorlási egyenleget mutatnak. A demográfiai jelenség együtt jár a falvak elöregedésével. Ez ugyanakkor nem jelenti azt, hogy jelentősen hiányzik a népességből az iskoláskorú fiatalok populációja. Minél alacsonyabb a népesség lélekszáma és idősebb a lakosság egy adott településen, demográfiai értelemben, annál inaktívabb. Ez a népességösszetétel párosul az alacsonyabb kvalifikációjú, kedvezőtlenebb munkaerőpiaci és anyagi mobilitással rendelkező, halmozottan hátrányos helyzetű populáció társadalmi adottságaival. A demográfiai aktivitás és a népességszám komplex mutatójának (-0,79) korrelációja arra utal, hogy az oktatási intézmények fenntartó forrásai behatároltak. Csupán a magas lélekszámú települések képesek önálló intézmény fenntartására, ennek megőrzése érdekében társulási innovációkba kezdenek.

A települések demográfiai „mínuszai” összeadódnak és kumulált jelenségként befolyásolják a közoktatási intézmények működését. A demográfiai hátrányokkal rendelkező, depressziós térségekben a társulási központok hiánya azt jelzi, hogy az ott élő népességnek semmilyen kilátása sincs közoktatási, művelődés és szociális innovációra. A térségek gazdasági stagnálása beláthatatlan társadalmi eróziót, negatív előjelű regionális folyamatokat indított el. A tendenciák megállítása, és visszafordítása komplex területi, gazdasági, szociálpolitikai feladat.

Hasonlóan karakteres mutató a településen élő népesség iskolázottsága (0,66). Ismert tény, hogy a magasabb kvalifikációval rendelkező népesség munkaerőpiaci, gazdasági, jövedelmi pozíciója erősebb. Így a kvalifikáltabb lakossági réteg után a települések visszaforgatott állami forrásból származó bevétele is jelentősebb.

A települési összefüggéseket vizsgáló változók között önálló faktorba rendeződtek a munkanélküliségi mutatók. Az index összetett változó, amely az iskolázottsági, gazdasági, szociális helyzetre megközelítő pontossággal utal. A faktortényezők olyan társadalmi, gazdasági jelenségek egymásra hatását jelzik, amelyek behatárolják az adott kistérségek településeinek, gazdasági és humán erőforrás fejlesztésének lehetőségeit.

Az iskolai alapellátás települési indexei

A többváltozós elemzések összegzéséből látható, hogy a tanulók eredményességét befolyásoló tényezők többszempontú vizsgálatával előtérbe kerültek azok a tanulói és iskolai környezeti tényezők, amelyeknek kölcsönös hatása bizonyítható. A család, az iskola, a fenntartó és a települési adottságok befolyásoló erejének arányát és mértékét egyelőre csak becsléssel állapíthatjuk meg. Az szinte nyilvánvaló, hogy az egyes környezeti hatások összeadódnak és kumuláltan jelennek meg az iskolák hatékonyságában és a tanulók eredményességében. Látható, hogy az alacsony iskolázottságú szülők rossz munkaerőpiaci pozícióval rendelkeznek, anyagi áldozatvállalási képességük alacsony, szerény kulturális és szociális miliőt biztosítanak családjuknak. A hátrányos helyzetű településeken, jellegzetesen forráshiányos önkormányzatok által fenntartott, rossz infrastruktúrális és eszközhiányos iskolákban tanítatják gyermekeiket.

Kutatásunk módszertani kísérleteképpen azoknak a magas korrelációs együtthatókkal rendelkező indexek kifejlesztésére törekedtünk, amelyekkel meghatározhatók az iskola hatékonyságát befolyásoló regionális, települési, oktatási intézményi, mikrotársadalmi szempontok.

Hogyan hat a tanulók iskolai teljesítményére a lakóhely településének előnyös vagy hátrányos státusza?

A faktoranalízissel kiszűrt változók ismeretében (3. táblázat) önálló indexek formájában összegeztük azokat a magas korrelációs értékkel rendelkező változócsoportokat, amelyek a Baranya megyei települések demográfiai, település-statisztikai, gazdasági adatait, közoktatási intézmény-ellátottságát, a fenntartóját, a lakosság iskolázottságát, kulturális- és szociális helyzetét jellemzik. Az egyes települési sajátosságokat tükröző indexek mérési szintjeit úgy alakítottuk ki, hogy azok alkalmasak legyenek az előnyös és hátrányos térségi és/vagy települési helyzet diagnosztizálására.

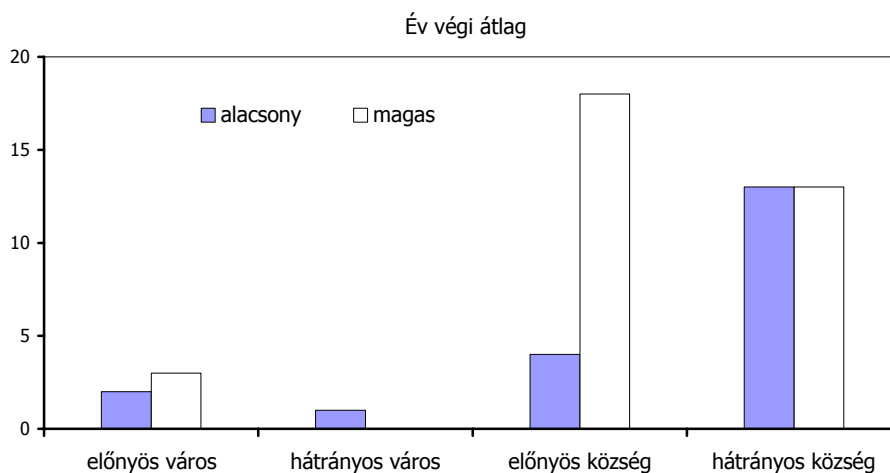
Önálló indexekkel jellemeztük a települési, szociális, kulturális és intézményi fejlettséget:

- *Települési index*: adott település demográfiai tendenciáját, közoktatási intézményi alapellátását, lakossági közellátását, munkaerőpiaci pozícióját, az önkormányzat alapfeladataira fordítható erőforrásokat és az ott élők kvalifikációs potenciálját jelző mutató.
- *Szociális index*: a közoktatási intézményben tanulók családjában felhalmozódott és aktivizálható szociális javak, tőke összessége. A család integritását (elvált szülők), jövedelmi helyzetét, lakásviszonyát, rászorultságát, megélhetési potenciálját jelző index.
- *Kulturális index*: a közoktatási intézményben tanuló iskoláskorú népesség családjában körében képződött kulturális tőke mértékét tükröző index. A családtagok iskolázottságát, művelődési-, kommunikációs infrastruktúrális eszközei meglétének szintjét, valamint művelődési aktivitását, szokásait mérő indikátor.
- *Intézményi index*: az alapfokú oktatási feladatot ellátó intézmények infrastruktúrájának és működésének eszköz- és finanszírozási feltételeit, pedagógus-ellátottságát, a tanulók összetételét és az iskola hatékonyságát mutató komplex index. (Terjedelmi okokból az egyes indexek változóinak adatait itt nem részletezzük.)

Az indexeket azonos módszertani eljárással állítottuk elő oly módon, hogy dichotóm változókká alakítottuk át a települési, szociális, kulturális és intézményi alapellátás mutatóit. A bináris kódok transzformálását úgy végeztük el, hogy az indexek primér változóinak átlagtól való eltérését vettük alapul. Az átlagnál alacsonyabb értékekkel a hátrányos, míg az átlagosnál magasabb értékekkel az előnyös települési helyzetet regisztráltuk. Az erős korrelációs kapcsolatot mutató változómezőben összesítettük a települési, szociális, kulturális és intézményi fejlettséget jelző indexek értékeit.

A kumulált változó olyan index, amely jelzi a vizsgált település fejlettségi szintjét. Több település kumulált indexének összegzésével olyan indikátor is meghatározható, amely településcsoportok, adott kistérségek, régiók fejlettsége és a térségen belüli előnyös illetve hátrányos helyzetének megállapítására is alkalmazható.

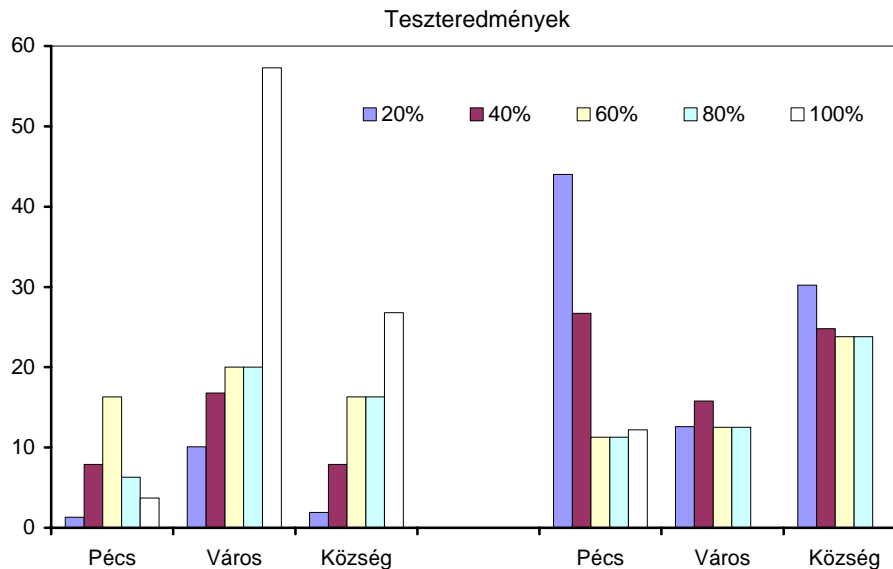
A tanulók lakóhelyének előnyös-hátrányos státuszát jelző úgynevezett települési fejlettségi kumulált index között erős a korreláció ($r=0,6587$, $p<0,001$) szignifikáns.

3. ábra

A tanulói érdemjegyek megoszlása az előnyös és hátrányos helyzetű településtípusokban

A tanulói érdemjegyek és a tesztekkel mért teljesítmények egyaránt azt tükrözik, hogy az iskolai teljesítmények jellegzetesen eltérnek az előnyös és hátrányos státuszú településtípusokban. A településtípustól független tendenciaként megállapítható, hogy az előnyös státuszú településeken élő tanulók magasabb, míg a hátrányos helyzetű településeken élők alacsony teljesítményt produkálnak. A teszt-teljesítmények és tanulmányi eredmények, valamint az indexek korrelációi megegyeznek.

4. ábra

A tanulói teljesítmények alakulása az előnyös és a hátrányos helyzetű települések iskoláiban

A család, az iskola és az intézményfenntartó település anyagi, kulturális és szociális tőkebefektetései összeadódnak. A tőkefajták akkumulálódásának mértéke az iskola hatékonyságában a tanulók tesztekkel mérhető tudásszintjének differenciálódásában mérhető. A magas tőkebefektetéssel rendelkező településeken az iskolák által létrehozott hozzáadott érték magasabb. A szerényebb anyagi, szociális, kulturális ráfordítású településeken az iskolák rosszabb pedagógiai hatékonysága a tanulók alacsonyabb tanulmányi eredményében és szerényebb teszteredményeiben nyilvánul meg.

Összegzés

Az iskolai tudás tartós csökkenése mögött meghúzódó szociokulturális különbségek arra figyelmeztetnek, hogy az esélytelen társadalmi rétegek gazdasági és társadalmi hátrányainak felhalmozódása regionálisan is megfigyelhető. Az iskolai tudás egyenlőtlen eloszlása jellegzetes lakóhelyi, települési környezetben megy végbe. Éppen ezért nem elhanyagolható az a kérdés, hogy az iskola milyen eredményességgel tevékenykedik. Az intézmény hatékonysága tekintetében fontos tényező, hogy a település milyen státusszal rendelkezik. A települések eltérő infrastrukturális, munkaerőpiaci, intézmény ellátottsági, iskolázottsági státusza mögött eltérő anyagi, szociális, kulturális, intézményi tőkebefektetések húzódnak meg. Adott település előnyös illetve hátrányos helyzete erőteljesen befolyásolja a közoktatási intézmények működési feltételeit és az oktatás eredményességét.

Az esélytelen népesség szociokulturális háttérének, gazdasági aktivitásának javítását nemcsak a lakóhelyi infrastruktúra, munkaerőpiaci szegmensek bővítésével célozhatjuk meg. A társadalmi hátrányok kompenzálásának egyik útja a regionális erőforrásokra alapozó közoktatási intézményfejlesztésen át vezet.

Irodalom

- Andor Mihály és Liskó Ilona (1999): Iskolaválasztás és társadalmi mobilitás. *Iskolakultúra*, Pécs-Budapest.
- Balázs Éva, Kocsis Mihály, Reisz Terézia és Vágó Irén (2001): Is everything determined? Előadás az EARLI 2001. Fribourg.
- Balázs Éva (2000): Az iskolai tudás egyes összetevői-települési különbségek. *Iskolakultúra*, **10**. 8. sz. 34.
- Coleman, J. S. (2001): Társadalmi tőke. In.: Lengyel György és Szántó Zoltán (2001, szerk.): *A gazdasági élet szociológiája*. BKE, Aula Kiadó, Budapest.
- Csapó Benő (1998): *Az iskolai tudás*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Enyedi György (1993): *Társadalmi-területi egyenlőtlenségek Magyarországon*. Közgazdasági és Jogi Kiadó, Budapest.
- Gazsó Ferenc (1976): *Iskolarendszer és társadalmi mobilitás*. Kossuth Kiadó, Budapest.
- Gazsó Ferenc (1988): *Megújuló egyenlőtlenségek*. Kossuth Kiadó, Budapest.
- Gazsó Ferenc (1997): *A társadalmi folyamatok és az oktatási rendszer*. Századvég, Téli szám.
- Géczi János (2001): A tanulók biológiai tudásáról. *Magyar Pedagógiai Szemle*, **101**. 4. sz. 461–484.
- Kocsis Mihály (2000a): Iskolai tudásmérés Baranya megyében. *Iskolakultúra*, **10**. 6–7. sz. 196.
- Kocsis Mihály (2000b): Egy Baranyai iskolai tudás-mérés néhány vizsgálati területéről. *Iskolakultúra*, **10**. 8. sz. 14.
- Nemes-Nagy József (1986): *Az iskola nélküli települések*. Területi Statisztika.
- Reisz Terézia (2000a): Az iskolai tudás szociokulturális megközelítése. *Iskolakultúra*, **10**. 10. sz. 50.
- Reisz Terézia (2000b): Az iskolai tudás szociokulturális háttere. *Iskolakultúra*, **10**. 6–7. sz. 202.
- Takács Viola (2000a): Attitűdvizsgálat -strukturális elemzéssel. *Iskolakultúra*, **10**. 6–7. sz. 199.
- Takács Viola (2000b): A szülők iskolai végzettsége és gyermekeik iskolai terve. *Iskolakultúra*, **10**. 8. sz. 14.
- Vári Péter (1999, szerk.): *Monitor '97, A tanulók tudásának változása*. Országos Közoktatási Intézet, Budapest.

A tanulók tanulmányi eredményességének területi összefüggései

ABSTRACT

TERÉZIA REISZ: REGIONAL EFFECTS OF STUDENTS' RESIDENCE ON ACADEMIC ACHIEVEMENT

The socio-cultural differences behind the permanent decrease of school knowledge call our attention to the fact that the accumulation of economic and social disadvantages can also be observed regionally with the societal groups that have no chance for mobility. The uneven distribution of school knowledge takes place in typical residential environments. The question of the effectiveness of a school is, therefore, not to be neglected. Regarding the effectiveness of an institution, the status of the village, town or city is crucial. Behind their different levels of infrastructure, labour market situation and available institutions, different financial, social, cultural and institutional investments can be found. An advantaged or disadvantaged situation of a community strongly influences the operational conditions of the institutions of public education as well as the effectiveness of education. The improvement of socio-cultural background and economic activity of the 'chanceless' groups cannot only be achieved by the infrastructure of the place, but also by expanding segments of the labour market. One way to compensate social disadvantages is a development of the institutions of public education, based on regional resources.

Magyar Pedagógia, **102**. Number 4. 475–489. (2002)

Levelezési cím / Address for correspondence: Reisz Terézia, Pécsi Tudományegyetem, Tanárképző Intézet, H-7624 Pécs, Ifjúság 6/B.